

RAIMONDAS KAZLAUSKAS

Klaipėdos universitetas

JĖGOS TEISĖ IR TEISĖS JĖGA FORMUOJANTIS GRAIKŲ POLIUI

The Right of Power and the Power of Law
during Greek Polis Formation

SUMMARY

The article considers the formation and development of the legal consciousness of Ancient Greece. It presents two autonomous but closely interrelated phenomena of Greek civilization – *power* and *law* and analyzes their interplay in the course of history. Each epoch of Ancient Greek history had its own peculiar dominating form of government. During the times of Polis formation, the Greeks finally chose the model of society based on horizontal relations and tried the forms of government – aristocracy and timocracy -- which were legitimized by the principles of order and justice typical of given historical period. The symbols of those principles were goddesses Dike and Eunomia.

SANTRAUKA

Straipsnyje analizuojama antikinės Graikijos teisinės sąmonės formavimosi procesas. Siekiant įgyvendinti iškeltą sumanymą, pasirinkti du savarankūs, tačiau glaudžiai tarpusavyje susiję, graikų civilizacijos fenomenai – *jėga* ir *teisė* – ir pateikta jų istorinės sąveikos analizė. Kiekviena skirtinga graikų istorijos epocha turėjo savitą joje vyravusią valdymo formą. Polių atsiradimo laikotarpiu, kai graikai galutinai pasirinko horizontaliais ryšiais grindžiamą visuomenės modelį, čia buvo išbandytos dvi valdymo formos – aristokratija ir timokratija. Šias valdymo formas legitimavo kiekvienam laikotarpiui būdingi tvarkos (teisingumo) principai, kuriuos simbolizavo už kosmo-politinę tvarką atsakingos deivės – horos Dikė ir Eunomija.

ĮVADAS

Vadovaujantis iš J.-P. Vernanto pasiskolinta mintimi apie graikiškoje valdžios sampratoje vykusį teonomijos virsmą autonomija¹, darbe mėginama atsek-

RAKTAŽODŽIAI: aristokratija, timokratija, Dikė, Eunomija, polis, jėga, teisė, valdymo forma.
KEY WORDS: aristocracy, timocracy, Dike, Eunomia, polis, power, law, form of government.

ti ir rekonstruoti tvarkos idėjos raidą graikų politinės minties istorijoje. Tema plėtojama pagal apibendrintą schemą, kurioje išdėstytos istoriškai susiklostę *valdymo formos* ir jas atitinkantys *tvarkos (teisingumo) principai*:

1. Arche (iki XII a. pr. Kr.)	<i>Metidė</i>
2. Basilėja (XII–VIII a. pr. Kr.)	<i>Temidė</i>
3. Aristokratija (750–650 pr. Kr.)	<i>Dikė</i>
4. Timokratija (650–550 pr. Kr.)	<i>Eunomija</i>

Ankstesniame šią temą nagrinėjančiame darbe buvo padaryta išvada, kad Kretos-Mikėnų kultūros ir homerinio laikotarpio graikų visuomenei buvo būdingas sakralinės monarchijos prigimtį šiek tiek

skaidrinę *teonominių* normų tinklas. Po to Graikijoje sparčiai pradėjo formotis horizontaliais ryšiais grindžiamas visuomenės modelis, įkvėpimo ir legitimacijos semiantis iš naujos žmogaus sampratos, išpažįstančios, anot poeto Pindaro, esminę žmonių ir dievų giminybę.² Savo laimei, – pastebėjo W. Nestle, – Balkanų Graikijoje žmogus stovėjo ne vienas prieš pasaulį, tačiau būdamas tvirtai išsiskinęs polio bendruomenės struktūroje.³ Archaiškos ir ankstyvosios klasikos laikų polis, iš esmės pats save pakėlė į kolektyvinės dievybės rangą, o kartu su šiuo nauju statusu prisiėmė ir visišką savosios piliečių grupės jėgos bei teisės *autonomiją*.

DIKĖ IR ARISTOKRATIJA

Vienvaldystės nykimo procesai savo raidos viršūnę pasiekė VIII a. pr. Kr. – *sinoikizmas** basilėją galutinai pavertė anachronizmu. Kai po sinoikizmų kaimų demai susijungė į polius, basilėjų rankose anksčiau buvusi jėga visur perėjo kolegialioms aristokratų valdžios institucijoms. *Boulė* – senoji basilėjo taryba – tapo pagrindiniu aristokratų politinės valdžios organu, kuris perėmė iš karaliaus ne tik valdymo, bet ir teismo funkcijas. Fustelio de Coulangeso manymu, šį reiškinį galima būtų pavadinti *aristokratine revoliucija*⁴. Aristotelio supratimu, Spar-toje ji laimėjo anksčiausiai, valdant karaliaus Charilajo globėjui Likurgui.⁵ Nuo tada gimininę visuomenės sanklodą visur ėmė keisti politinė. Monarchija visiškai neišnyko, bet tarsis metamorfavo į daugybės smulkių viešpačių valdžią.⁶

Ankstyvasis polis, pastebi de Coulangesas, „pirmuoju savo augimo laikotarpiu buvo tikrai šeimos vadų susivienijimas“⁷. Kaip pažymi Aristotelis, klasikiniu laikotarpiu kai kuriuose poliuose vis dar buvo laikomasi taisyklės visateisiu piliečių laikyti ne kiekvieną suaugusį polio narį, o tik vyriausią šeimos atstovą.⁸ Stiprindami savo sukurto polio autoritetą, aristokratai tenkinosi apriboję šeimos galvų teisę bausti namiškius ir uždraudė kovas tarp giminių, šiais tikslais sukurdami reguliarius teismus ir paversdami juos viešosios teisės instrumentu.⁹ *Temidės* anksčiau sankcionuotą paprotinę oiko teisę pakeitė polio teisė *Dikė*, reikalaujanti laikytis reguliuojamo interesų konflikto praktikos.

Išimtinai sau prisiskiriamą šaunumo dorybę (*arete*) diduomenė kildino iš nuo-

* Graiškai – kelių kaimo demų susijungimas į vieną polį.

latinės parengties karinei priedermei atlikti ir kaip tik todėl siejo ją su išskirtinėmis pilietinėmis teisėmis bei politine atsakomybe. Kovos taktika heroinės epochos mūšiuose leido didikai nuolat demonstruoti savo asmeninį kovinį pranašumą (*aristeia*). Norint jį išlaikyti, aristokratui reikėjo nuolat mankštintis ir kartu palaikyti ypatingą atletiško etosą. Kaip tik šia prasme, anot J. Keegano, graikų karinė šlovė, mažiausiai dviem šimtmečiais pralenkė jų intelektualinę ir kultūrinę šlovę.¹⁰ Tam tarnavo nuo 776 m. pr. Kr. periodiškai rengiamos Olimpiados – aristokratų atrankos ir jų teisių patvirtinimo forumas.¹¹ „Žaidynės suteikdavo religinę sankciją fiziniam pranašumui – *arete*, leidusiam valdyti kitus žmones.“¹²

X X X

Politinių pokyčių padangėje susitvenkia ir nauja religinė atmosfera. Kaip aristokratijos politinės savimonės simbolis ir naujo gyvenimo dvasinis centras iškylo Delfų šventykla. Aristokratiškas *Apolono* kultas ima stelbti basilėjišką *Dzeuso* kultą. Netgi kuriantis naujiems poliams, jų steigėjais (*oikistes*) ir vadais (*archegetes*) buvo laikomi jau ne karaliai, o patsai *Apolonas*¹³. Panašiai ir basilėjų teisę dievybės vardu skelbti ištarmes užginčija tiesiog svaiginančias aukštumas pasiekęs Delfų orakulo autoritetas ir jo vardu kalbanti aristokratų diduomenė. Tuo pat metu naujoji graikų politinė teologija tarsi „už skliaustų iškelia“ paprotinę giminės teisę įkūnijusią *Temidę*, įkurdindama ją tolimajame Olimpe.¹⁴

Yra mitų, kurie dar atviriau byloja apie revoliucinius to meto įvykius: esą *Apolonas*, užmušęs iki jo Delfus saugoju-

sį chtoninį slibiną *Pitoną*, senąją orakulo šeimininkę *Temidę* paprasčiausiai išvijo.¹⁵ Ką reiškė toji simbolių kaita? Kodėl senąją jėgos simbolį *Dzeusą* pakeitė jo sūnus *Apolonas*, o *Temidę* kaip senąją tvarkos principą – jos duktė *Dikė*?

Tradicinės monarchijos žlugimo pasekmės šiek tiek nušviečia mitas, populiarus graikų švietimo epochoje. Protagoro kūrinyje *Apie žmonių visuomenės pradinę būklę* išdėstyta įdomi mintis apie *Temidės* sūnaus ir bendraminčio *Prometėjo* bevaisės pastangas padėti žmonėms: žmonės versdamiesi *Prometėjo* išmokytais amatais ir naudodamiesi techninę veiklą įgalinusia ugnimi, niekaip negalėjo išbristi iš vargo; tada jie, ieškodami išeities, įkūrė miestus, bet: „nebeturėdami jokios vyresnybės, pradėjo pyktis, susiskaldė ir ėmė naikinti vieni kitus. *Dzeusas*, nuogaustaudamas kad susinaikins visa žmonių giminė, pasiuntė pas juos *Hermį*, idant šis jiems įdiegtų gėdos (*aidos*) ir teisingumo (*dike*) jausmą kaip polių tvarkymo principus.“¹⁶ *Dikė* kaip tvarkos principas Homero epuose minimas retai ir atsirandanti apeliacija į jos autoritetą rodo, jog buvo intensyviai ieškoma alternatyvos gimininės santvarkos stabams. Basilėjaus vadovaujamos šeimos ir giminės oiko teisė *Temidę* ima stumti besiformuojančios lygiųjų bendrijos – polio – teisė *Dikė*. Priešingai nei *Temidė*, *Dikė* netvirtina jokių išankstinių normų, tačiau nepaisant to, ji iš žmonių vis viena reikalauja teisingo elgesio. Skirtumas tik tas, kad šie turi jį pasirinkti sąmoningai. Kaip deivė, simbolizuojanti neišvengiamą atpildą už prasižengimus, ji šiek tiek artima *Nemesidei* ir *Adrastėjai*. *Hermijas* Orfėjui priskiria mintį, jog pastarosios deivės viduje „glū-

di visi įstatymai“, o ji pati „nuo *Dikės* skiriasi taip, kaip įstatymų leidžiamoji [valdžia] nuo teisminės. Apie šią *Dikę* kalbama, esą ji Įstatymo (*Nomos*) ir Pamaldumo (*Eusebeia*) duktė.“¹⁷ *Dikė* taip pat susijusi su laiko išpildymu ir teisingu gėrybių padalijimu.¹⁸ Ši vyriausia *Dzeuso* ir *Temidės* duktė simbolizuoja naują teisingumo sampratą, pasukusią nuo paprotinių, išoriškai nulemtų, elgesio normų prie jų vidinio išsprendimo, kiekvieną kartą naujai nustatomo tariantis vyrų sueigose. Irstant vertikaliai organizuotai visuomenei, naujai kuriamos horizontalios visuomenės problemoms spręsti buvo sukurtas vadinamasis trečiųjų teismas. „Sprendžiant ginčus, *Dikė* kaip trečiųjų teismo nuosprendis išstremia grubią jėgą.“¹⁹ *Dikės* samprata Iliadoje nuolat siejasi su ginčų sprendimo, svarstymo, tarpininkavimo ir arbitražo dvasia. *Atėnės* nuosprendis Odisejo ir Ajanto kivirče²⁰ rodė, kad teisę kūrė išimtinai dievybės valia, tačiau sekant dieviškąją paradigmą, ilgainiui atsirado ir paprasto basilėjaus teismas: taip Achilas žaidynėse Patroklo garbei pats vienas priima *Dikės* nuosprendį.²¹ Plačiai paplitusi praktika kovoti dėl tiesos ir ieškoti teisybės ginčiuose ilgainiui priveda prie to, kad galiausiai ne tik basilėjai, bet netgi eiliniai senių tarybos aristokratai, kaip rodo įžymusis *Achilo skydo* epizodas, jei tik iškyla būtinybė spręsti bylą, tuoj mielai:

Ima į rankas skeptrą visi iš šauklių skardžiabalsių,

Keliasi vienas po kito ir garsiai skelbia sprendimą.²²

Homero epuose parodyta teisminių svarstymų praktika iš principo turėjo padėti bendruomenės vidaus gyvenime

apsidrausti nuo nepageidautinos kumščio teisės. Tačiau pati jėga nepateisinama laikoma tik savivalės kontekste. Tais atvejais, kai jėga eina išvien su teise, Homeras nelinkęs jos akiai smerkti.

x x x

Skirtingai nuo aristokratų dainiaus Homero, valstiečių poetas Hesiodas laikėsi nuomonės, jog teisė ir jėga tarpusavyje visai nesuderinamos. Jo manymu, polio vidaus gyvenime *Bia* ir *Dikė* natūraliai negali egzistuoti viena šalia kitos.²³ Savo mokyme apie žmonijos kartas Hesiodas puikybės dvasią ir dažnai ją lydintį savavališką prievartos naudojimą tiesiai vadina žmonių pražūties varikliais.²⁴

Reikalas tas, kad iš dievų save kildinusios garsios ir galingos eupatridų giminės turėjo pakankamai ūkinių ir karinių galimybių, kad teisingumo principą galėtų aiškinti ir taikyti savo naudai, todėl naujai susikūrusio polio sąlygomis *Dikė* kaip teismo ginčų sprendimo būdas negalėjo apsaugoti eilinių piliečių nuo aristokratų kasdieninių neteisybių. Kadangi abi pusės apeliavo į *Dikę*, todėl neišvengiamai susidarė du akivaizdžiai skirtingi požiūriai į pačią teisybės esmę. Galima sakyti, kad VIII a. pr. Kr. graikai aiškiai pajuto atotrūkį tarp teisinio idealo ir gyvenimo tikrovės. Neatsitiktinai Hesiodo didaktiniame epe *Dikės* samprata simboliškai skyla į du tarpusavyje prasielenkiančius lygmenis. Pirmąjį iš jų aprėpia žemiškoji *Dikė*, kuri, poeto nuomone, teisina eupatridų savivalę – jų „neteisus sprendimus“²⁵. Tuo tarpu kitame lygmenyje buvo dieviškosios teisės simbolis – dangiškoji *Dikė*, kuri teisingumą vykde

paprastiems žmonėms kartais sunkiai suvokiamais keliais ir *Dzeuso* akyse:

Skundžia žmonių nedorus sumanymus,
kad atkentėtų
Liaudis už tas niekšystes karalių, kurie,
sugalvoję
Bloga, paskelbia suktus sprendimus, iš-
kraipę teisybę.²⁶

Hesiodas tiki dievo palaiminta polio santvarka ir galimybe atitaisyti aristokratų pamintą teisingumą. Ižūli neteisybė ir prievartos naudojimas kasdieniniame didžiūnų elgesyje, anot poeto, yra ta yda, kuri stumia žmonių bendruomenę prie gamtinio gyvenimo normų. Teisingumas tokiomis sąlygomis reiškiasi kaip dievo duota vertybė, leidžianti žmogui išsivaduoti iš uždaro gamtinės prievartos rato ir atsitiesti nuo kasdieninės kovos keliamos įtampos. Poetas primena dievo valią:

O žmonėms teisingumą jis davė – gerį didžiausią.
Kas iš širdies visados paskelbia nuosprendį teisų,
Dzeusas, padangėję dundąs, tam laimę ir turtą suteikia.²⁷

Taigi hesiodiškoje pasaulio vizijoje aiškiai išsiskiria du vienas kitam priešpriešinami elgesio kodai. Pirmasis nusako gyvenimą anapus polio ribų, kuris esąs kurčias dieviškai teisei. Jis grindžiamas prievarta, todėl dera tik gyvūnams:

Žuvis ir žvėrys laukų, ir paukščiai skrajūnai vienas kitą
Ėda, nes jie niekad nėra teisingumo pažinę.²⁸

Antrasis nusako gyvenimą šiapus polio mūrų, neatsiejamą nuo teisingumo laikymosi:

<...> teisingumas (dikē)

Paslėptas glūdi giliai kiekvieno polio tvirtovėj.²⁹

J.-P. Vernantas, vertindamas Hesiodo laikais vykusią polio piliečių solidarumo krizę, pastebi, jog dėl atsinaujinusių prekybinių ryšių su Rytais tarp graikų aristokratų pabudo lemtingas pažangos variklis – godumas brangesiems metalams, nežabotas prabangos siekis ir rafinuota pasipūtimo dvasia.³⁰ Rytietiška prabanga ištvirkino dalį graikų aristokratijos. Hesiodo manymu, polis privalo judėti nuo apolitiško aristokratinio tvarkos supratimo link politinės kolektyvo vienybės. Bendruomenės gyvenimo pulsą aštriai jutęs poetas pirmasis aiškiai suvokė, jog naujai besiformuojančios polio bendruomenės skiriamoji savybė – bendra visų jos piliečių lemtis.³¹ Todėl neteisinga dalia, kurią savo kailiu jautė valstietiškoji polio bendrijos dalis, paskatino Hesiodą iškelti itin svarbų Graikijos ateičiai obalsį – atstatyti dieviškąjį teisingumą. Tačiau reikia pasakyti, kad šis Hesiodo mestas raginimas valstietiškos bendruomenės sąmonėje nemanė kelti jokių revoliucinių reikalavimų suteikti jiems tokias pat teises, kokias savavališkai priėmė aristokratai. Tai veikiau priminė retrospektyviai orientuotą ryžtą atkurti nuo amžių buvusią, tačiau vėliau pamintą dieviškąją tvarką.

x x x

Reikia pasakyti, jog stubbinantys homerinio laikotarpio socialiniai ekonominiai pokyčiai, kai subyrėjo graikų bendruomeninės žemėvaldos bazė, o žmonių sąmonėje atsirado aštri individualios

lemties pajauta, vis viena liko paradoksaliai persipynę su archainiais ir, nepaisant šio senumo bei primityvumo, itin patvariais gentinės demokratijos institutais, taip pat ne mažiau tvirta gentinio solidarumo dvasia. Žiūrint paprastų demotų akimis, aristokratijos amžiuje *Dikē* buvo aiškiai paminta, o puikybėn pasikėlę didžiūnai iš tikrųjų be jokio gailėsčio gniuždė ir smukdė savo bendruomenių narius, tačiau pati graikų aristokratija dėl to visgi nevirto rytietiškio tipo uždara karine kasta ir kaip karių korpusas (vienur sunkiau, kitur lengviau) ilgainiui atvėrė duris į karinę karjerą taip pat jaunesniesiems gentinaiams. Anot de Coulangeso, tai buvo antroji Antikos socialinė revoliucija, kurios metu aristokratiškąją genso instituciją ir majorato principą savo naudai pertvarkė jaunesnieji, ligi tol beveik beteisiai, didikų šeimų nariai.³²

Aristotelis, svarstydamas įvairių žmonių tinkamumą būti piliečiais, suformulavo skiriamąjį kiekvienos, jo manymu, geros politijos požymį: „Reikia, kad valdyme dalyvautų tik tie, kurie turi ginklus.“³³ Užgesus monarchijoms, pirmoji santvarka buvusi aristokratija, nes jai priklausę gerai ginkluoti ir išmankštinti „raiteliai turėjo galią ir pranašumą kare“. Ir tik po, kai pakankamai sustiprėjo ir karinio svorio įgijo pėstininkų falangoje tarnaujantys praturtėję vidurinio sluoksnio nariai, aristokratiją imta keisti demokratija. Išskirtiniu naujosios visuomenės mentaliteto bruožu tapo visų ginkluotų vyrų solidarumas ir gebėjimas savo interesus suvokti tik

per bendrijos interesų prizmę. Todėl neuostabu, kad skydas (*hoplon*), kuriuo graikas mūšio metu dengdavo kairįjį savo ir dešinįjį draugo šoną, vienareikšmiškai tapo universaliu politinės tvarkos ir pilietinės dorybės simboliu.³⁴ Hoplitų – sunkiai ginkluotų pėstininkų – falanga, galutinai įsitvirtinusi karyboje VII amžiaus viduryje, sugriovė visas raitelių (*hippeis*) pretenzijas į jų anksčiau turėtą karinį pranašumą kartu su visomis politinio išskirtinumo viltimis. Polis radikaliai pakeitė tradicinę aristokratijos vertybių sistemą, paskelbdamas individualios karinės šlovės siekimą nereikalinga ir netgi žalinga puikybe.³⁵

Apsisprendimas vengti socialinės įtampos reikalavo neigti visus saiką viršijančius ir didikų išskirtinumą palaikančius socialinius papročius. Spartai teko garbė pirmajai pralaužti savosios diduomenės išskirtinumo ledus: šiame polyje anksčiausiai buvo panaikintas skirtumas tarp *Laos** ir *Demos***, o vietoje jų iškilo vadinamieji (*homoioi*), t.y. tarpusavyje „panašūs“ bendrapiliečiai.³⁶ Nuo disciplinuotos hoplitų falangos sukūrimo laikų polis tapo lygiateisių karių-piliečių bendruomene, karių cechu³⁷, o Spartos *hoplitų politėja*³⁸ graikų pasaulyje ilgam tapo labiausiai militarizuotu pavyzdinčiai solidarios valstybės – polio – prototipu. Tuo pačiu, prasiplėtus karine jėga disponuojančių polio vyrų ratui, beveik sinchroniškai buvo išplėstas ir teisėkūroje dalyvaujančių piliečių korpusas. J. Fine'o manymu, žodis *demas* VII amžiuje reiškė dar ne visą tautą, o tik apsi-

* Graikiškai – basilėjaus palyda, vėliau – karinė aristokratija.

** Graikiškai – tauta.

ginklavusią ir politinių interesų siekiančią jos aktyviają dalį.³⁹ Kai iš praturtėjusių demotų, galinčių įsigyti pirmąją klasę hoplitų ginkluotę, dalies poliūose buvo sudaryta visavertė falanga⁴⁰, greta tarybos, kuri anksčiau būdavo sudaroma iš atitarnavusių pareigūnų-aristokratų, Chijo

saloje anksčiau nei kur kitur (jau VII amžiuje) pasirodė naujas renkamas valdžios organas – *boule demosie**⁴¹. Remdamasi demo naujai įgytu karine įtaka, jo interesams atstovaujanti naujoji timokratinė taryba netrukus įsijungė į aktyvią kovą dėl valdžios.

Literatūra ir nuorodos

- 1 Jean-Pierre Vernant. *Proischoždenije drevnegrečeskoj mysli.* – Maskva: Progress, 1988.
- 2 John K. Davies. *Democracy and Classical Greece.* – Glasgow: Collins, 1978, p. 145.
- 3 Nestle, Wilhelm. *Griechische Geistesgeschichte. In ihrer Entfaltung vom mythischen zum rationalen Denken dargestellt.* – Stuttgart: Alfred Kröner, 1944, S. 121.
- 4 Fustel de Coulanges. *Senovės miestas. Studija apie Graikijos ir Romos kultą, teisę ir institucijas.* – Kaunas: Švietimo ministerijos knygų leidimo komisijos leidinys, II dalis, 1934, p. 18–25.
- 5 Aristotelis. *Politika.* Vertė M. Strockis. – Vilnius: Pradai, 1997, 1316a.
- 6 Nicholas Hammond. 2003. *Istorija Drevnej Grecii.* – Maskva: Centrpoligraf, 2003, c. 156.
- 7 Fustel de Coulanges. *Senovės miestas. Studija apie Graikijos ir Romos kultą, teisę ir institucijas.* Kaunas: Švietimo ministerijos knygų leidimo komisijos leidinys, II dalis, 1934, p. 9 ir p. 18–25.
- 8 Aristotelis. *Politika.* Vertė M. Strockis. – Vilnius: Pradai, 1997, 1305b.
- 9 Max J. Cary and Theodor J. Haarhoff. *Life and Thought in the Greek and Roman World.* – London: Methuen, 1961, p. 23.
- 10 John Keegan. *Die Kultur des Krieges.* Reinbek: Rowohlt, 1997, S. 356.
- 11 Werner Jäger. *Paideia: the Ideals of Greek Culture.* – New York: Oxford University Press, 1945. Vol. I. *Archaic Greece. The Mind of Athens,* p. 173.
- 12 Kazimierz Kumaniecki. *Istorija kultury Drevnej Greciji i Rima.* – Maskva: Vysšaja škola, 1990, c. 31.
- 13 Nicholas Hammond. *Istorija Drevnej Grecii.* – Maskva: Centrpoligraf, 2003, c. 156.
- 14 J. Stüttler. *Sittlichkeit und Recht.* – Aschaffenburg: P. Pattloch, 1971, S. 26.
- 15 Victor Ehrenberg. *Die Rechtsidee im frühen Griechentum. Untersuchungen zur Geschichte der werdenden Polis.* – Leipzig: Hirzel, 1921, S. 27.
- 16 Plato. Protagoras. // *The Dialogues of Plato.* London – Chicago: Encyclopaedia Britannica, 1952, Inc. 322b.
- 17 A. V. Lebedev. *Fragmenty rannich grečeskich filosofov.* – Maskva: Nauka, 1989, c. 50–51.
- 18 J. Stüttler. *Sittlichkeit und Recht.* – Aschaffenburg: P. Pattloch, 1971, S. 25.
- 19 Victor Ehrenberg. *Die Rechtsidee im frühen Griechentum. Untersuchungen zur Geschichte der werdenden Polis.* – Leipzig: Hirzel, 1921, S. 57.
- 20 Homeras. *Odiseja.* Vertė A. Dambrauskas. – Vilnius: Vaga, 1979, XI, 545–547.
- 21 Homeras. *Iliada* Vertė A. Dambrauskas. – Vilnius: Vaga, 1979, XXIII, 541–563.
- 22 Ten pat, XVIII, 505–506.
- 23 Hesiodas. Darbai ir dienos. // J. Dumčius, L. Valkūnas. *Graikų literatūros chrestomatija.* – Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1963, p. 275.
- 24 Ten pat, p. 134–189.
- 25 Ten pat, p. 37–39, p. 221–224.
- 26 Ten pat, p. 267–269.
- 27 Ten pat, p. 279–281.
- 28 Ten pat, p. 277–278.
- 29 Ten pat, p. 268–269.
- 30 Jean-Pierre Vernant. *Proischoždenije drevnegrečeskoj mysli.* – Maskva: Progress, 1988, c. 92–93.
- 31 Hesiodas. Darbai ir dienos. // J. Dumčius, L. Valkūnas. *Graikų literatūros chrestomatija.* – Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1963, p. 240.
- 32 Fustel de Coulanges. *Senovės miestas. Studija apie Graikijos ir Romos kultą, teisę ir institucijas.* – Kaunas: Švietimo ministerijos knygų leidimo komisijos leidinys, II dalis, 1934, p. 36–39.

* Graikiškai – tautos taryba.

- ³³ Aristotelis. *Politika*. Vertė M. Strockis. – Vilnius: Pradai, 1997, 1297b.
- ³⁴ William B. Tyrrell and Frieda Brown. 1990. *Athenian Myths and Institutions. Words in Action*. – Oxford: Clarendon Press, 1990, p. 64.
- ³⁵ William H. McNeill. *The Rise of the West: A History of the Human Community*. – Chicago: University of Chicago Press, 1968, p. 219. Jean-Pierre Vernant *Proischoždenije drevnegrečeskoj mysli*. – Maskva: Progress, 1988, c. 82–84.
- ³⁶ Alfred Heuss. Hellas. // *Propyläen Weltgeschichte. Griechenland. Die hellenistische Welt*. Hg. G. Mann und A. Heuss. – Berlin-Frankfurt/M.: Propyläen Verlag, Band 3, 1986, S. 156. William H. McNeill. *The Rise of the West: A History of the Human Community*. – Chicago: University of Chicago Press, 1968, p. 220. Jean-Pierre Vernant. *Proischoždenije drevnegrečeskoj mysli*. – Maskva: Progress, 1988, c. 86.
- ³⁷ Max Weber. Gorod. // M. Weber. *Izbrannoje*. – Maskva: Jurist, 1994, c. 431.
- ³⁸ Platon. *Zakony*. – Maskva: Mysl, 1999, 666c.
- ³⁹ J.V. Fine. *The Ancient Greeks. A Critical History*. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1983, p. 108.
- ⁴⁰ Raphael Sealey. *A History of the Greek City States, 700-338 B. C.* – Berkeley: University of California Press, 1976, p. 30.
- ⁴¹ Uwe Walter. *An der Polis teilhaben. Bürgerstaat und Zugehörigkeit im archaischen Griechenland*. – Stuttgart: Steiner, 1993, S. 93.

B. d.